Я чув цю історію вночі, під тихий шелест літнього дощу.

Ми сиділи на критій веранді станції Зелений Гай, що стоїть на 1088 кілометрі автостради Москва — Сімферополь, і розмовляли про найнезначніші речі, про які звичайно говорять подорожні, малознайомі люди.

За нашим столиком було четверо: літній агроном, який чекав машину з колгоспу, молодий чорнявий чоловік з блідим обличчям, дебелий брюнет, що відстав від харківського автобуса й ночував у Зеленім Гаю, і я.

Троє з нас уже повечеряли тим, що знайшлося в місцевому ресторані, і тепер поволі курили, а дебелий брюнет, плямкаючи, їв кавун. Він їв його чомусь з допомогою виделки, щохвилини давився кісточками і плювався, навіть не затуляючись.

Раптом погасло світло. Офіціантки принесли стеаринові свічки, поставлені в склянки з перловою крупою, але від них не посвітлішало. Ніч була темна, без єдиної зірки. Дощ спроквола шарудів по даху, в басейні, розташованому в центрі двору, на асфальтових доріжках, і хоч він йшов уже тривалий час, повітря не свіжішало, було душно і якось ніби тісно.

— Немов ватяною ковдрою тебе накрили, — пробурмотів брюнет і почав вимагати книгу скарг, щоб записати в неї про непорядки з освітленням.

Ми мовчали. Молодий чоловік задумливо постукував по столу пальцями правої руки, агроном всівся зручніше і зітхнув. В цьому зітханні чулася і втома людини, якій набридли нескінченні роз'їзди по степу, і невдоволення тим, що доводиться сидіти отак без діла й чекати, доки по тебе пришлють машину з фанерною будкою на кузові, а то й

просто самоскид, і можливо, досада на те, що так багато часу витрачається марно на розглядання отаких випадкових автобусних станцій, на слухання нудного нашіптування й щебету дрібних дощових крапель чи розбійницького посвисту гарячих степових вітрів.

З другого поверху долинули звуки рояля: хтось грав "Баркаролу" Чайковського.

— Прекрасна музика, — послухавши деякий час, розчулено сказав агроном, — прекрасна і ніжна, мов весняні квіти. Але я нічого в ній не розумію. Такий жаль. В квітах розумію, а от в музиці — ні.

— Для того, щоб розбиратися в музиці, треба їсти лише редиску і чорний хліб, — сказав брюнет і, засміявшись власному дотепові, знову подавився кісточкою і знову плюнув ледве не в обличчя молодому чоловікові.

Той захистився рукою й несподівано сердито сказав:

— До чого тут редиска і всі ваші дотепи? Якщо хочете, то я вам розповім одну історію, і ви самі переконаєтесь, що не слід говорити так зневажливо про музику і про людей, які їй служать...

Шурхотів дощ, в напівтемряві поблискували білки великих очей юнака, і зовсім незрозуміле було, про що він хоче розповісти і яке відношення має його історія до цієї м'якої пітьми, з якою відчайдушне боролися хисткі вогники свічок, до прекрасної музики, що долинала з другого поверху, і до дебелого брюнета, який все ще мучився з шестикілограмовим херсонським кавуном, наштрикуючи скибки почорнілою ресторанною виделкою.

— Щоб вам все було цілком зрозуміло, — сказав юнак, — я почну з самого початку.

Він зупинився, немов хотів запитати, чи слід йому продовжувати.

— Це було на півдні, в маленькому місті, де море зазирає у вікна будиночків, де в повітрі завжди стоїть запах солі, йоду од водоростей і риб'ячої луски. Ніхто не знав, звідки прийшов у рибальське місто Григорій Матвійович Соболенко, але достеменно відомо, що він був немісцевий. Всі пам'ятали його вже викладачем тільки що створеного в місті музичного училища, а що він робив до того, де був раніше — ніхто не знав. Та, власне, хіба це не доля кожного з нас: тебе зовсім не помічають до того часу, поки ти не відзначишся чимось, не зробиш чогось визначного.

Отже Григорієм Матвійовичем зацікавились в місті як учителем музики. Ще більше розмов було, коли стало відомо, що він одружується з Мариною, дочкою старого боцмана Драбини, найвродливішою в місті дівчиною. Ніхто не міг зрозуміти, за що Марина могла покохати цього чудія, який тільки й вмів, що грати на скрипці, ходив у окулярах з товстими скельцями, був надто довгий, незграбний.

Коли молоді оселилися в своїй першій квартирі, все їх майно складалося з фібрового чемоданчика, утюга старовинного литва, продавленого плетеного крісла, оберемка нот і скрипки. Безтурботне, вільне життя для Марини закінчилося. В неї тепер з'явилася безліч нових обов'язків. Треба було ходити на базар, готувати обід, прибирати в кімнаті, допомагати чоловікові переписувати ноти і статті, які він час од часу надсилав до столичного журналу "Музика і революція".

В училищі Григорію Матвійовичу доводилось працювати дуже багато, бо сини рибалок, більш звичні до вільної музики моря, аніж до звуків, що виривалися з дерев'яних тіснин тендітних інструментів, поки що не виявляли особливих успіхів. А у Григорія Матвійовича була потаємна мрія про те, щоб хоч один з його учнів у майбутньому став відомим музикантом і прославив своє маленьке місто. "Бо кожне маленьке місто, — любив повторювати Соболенко, — має право на свою велику людину".

Він влаштовував додаткові заняття, довгі години просиджував у маленькій міській бібліотеці, перечитуючи старі книги про мистецтво, і часто повертався додому дуже пізно. Марина здебільшого була в квартирі сама. Коли ставало сумно від самотності, вона підсувала крісло до вікна і починала дивитись на море. Море шуміло монотонно, ласкаво, заспокійливо, і Марині ставало якось легше на душі. Так вона й засинала в кріслі біля вікна під шум хвиль. Вночі приходив Григорій, гучно тупотів ногами, гримів каструлями, відшукуючи захололу вечерю, і невдоволено говорив напівсонній дружині:

— Мене дивує, як ти можеш стільки спати! .Пам'ятаєш, що сказав Наполеон: "Чоловік мусить спати чотири години на добу, жінка — п'ять, дитина — шість, а більше сплять одні лиш йолопи!"

Марині не було ніякісінької справи до того, що сказав Наполеон. За день вона втомилася, займаючись домашніми справами, і тепер через те, що Григорій перебив їй перший сон, у неї страшенно боліла голова, але, щоб не образити чоловіка, вона сиділа в кріслі, всміхалася припухлими від сну губами і пальцями притримувала повіки, щоб не злипалися.

Подруги дивувалися Марині:

— Як ти могла покохати його? З ним же скучно!

— Ах, ви нічого не розумієте, — відповідала вона, — це ж незвичайна людина!

Потім у них появився хлопчик, такий же ясноокий, такий же сміхотливий, як і Марина. Молода мати зовсім розгубилася: вона сподівалась, що з часом у них з Григорієм почнеться нове життя, веселе, безтурботне, легке, мов літній вітер, а виходило зовсім навпаки. Григорій працював все більше й більше, він не спав ночами, не зважав навіть на вихідні дні й свята.

— Не розумію, — з подивом говорив він, — не розумію, як люди не бачать, що пропадає така сила-силенна часу! П'ятдесят дві неділі на рік, десяток свят, півсотні ювілеїв і знаменних дат! — скільки можна б прочитати книжок, зробити корисного...

Коли доводилось бувати на вечорах у знайомих і родичів, Григорій не танцював, не жартував, не сміявся, а стояв десь збоку, насупившись, стиснувши рот, і дивився на всіх з таким виглядом, ніби хотів сказати:

— Знаємо ми вас, нероб!

Спочатку Марина намагалася якось розворушити чоловіка, хоч на деякий час відвернути його увагу від дієзів і бемолів, але він вперто не хотів підкорятися дружині і незадоволено говорив:

— Дай мені, будь ласка, спокій. Ти сама бачиш, що я день і ніч працюю. Для чого ж вимагати від мене ще якоїсь жвавості, ніби я не вчитель музики, а молодий цапок?

— Але хіба життя людини — це тільки робота й робота? — шептала Марина.

— Нічого цікавого я більше не бачу, — здвигував плечима Григорій Матвійович.

Подруги мали рацію: Соболенко дійсно виявився людиною нудною й нецікавою для такої жінки, як Марина.

Куди більше підходив їй Стьопа Живодьор, гостроязикий, хвацький штурман, що час од часу з'являвся в їхньому містечку і кричав Марині:

— Маринко, попливемо в Ріо-де-Жанейро!

— Ха-ха-ха, — сміялась Марина.

— Маринко, помчимося в Буенос-Айрес!

— Ах-ха-ха, — чулося у відповідь.

— Маринко, давай гайнемо до Баб-ель-Мандеба!

І знову сміх, нестримний, розкотистий, як луна в тихому надвечір'ї.

Стьопа знав безліч таких назв, од яких могла запаморочитись голова і не в такої жінки, як Марина. Од його міцної постаті віяло подихом далеких прекрасних міст, островів і морів, в його словах вчувалися їй обіцянки нескінченного щастя, радості, благополуччя.

І одної темної осінньої ночі вона втекла з Стьопою Живодьором, лишивши сиротою ясноокого хлопчика, написавши безжалісну записку своєму чоловікові: "Не шукай. Не вернуся".

Звідки їй було знати, що щастя для людини зовсім не в тому, щоб носитись по світу, немов та суха куряча. Та й крім того Стьопа Живодьор виявився зовсім не штурманом далекого плавання, навіть не каботажником, а був простісіньким боцманом рибальського сейнера, який ловив гостропузу, схожу на сушену сарану, барабульку.

Григорій Матвійович зрозумів, що був надто сухим у стосунках з дружиною, але тепер вже було пізно. Він готовий був жити сам і поклявся, що сина свого виховає справжньою людиною.

— Дітей треба виховувати так, як виховували Чехова, — несподівано втрутився дебелий брюнет. — А якщо виховувати не так, як виховували Чехова, то обов'язково з дитини виросте негідник і мерзотник, повірте моєму досвідові.

— А у вас діти були? — сердито спитав агроном.

— Не мав нагоди бути одруженим, — буркнув той. — Як сказав апостол Павло: одружуватись добре, а не одружуватись ще краще.

— Продовжуйте, будь ласка, — попросив агроном юнака.

— Так от, — говорив далі юнак. — Григорії Матвійович дуже страждав. Серце в нього замерзло від горя, немов ріка взимку. Тепер він ще з більшою наполегливістю взявся до своєї роботи і сина свого Юрія теж почав навчати найдорожчому, на його думку, для людини — музиці.

Та він не врахував одного. Знову його волі зіткнулася з другою. Він забув про те, що не можна нав'язувати всім людям свої уподобання, не питаючись їхньої згоди на це! Невдача з дружиною нічому не навчила Григорія Матвійовича.

Справа в тім, що його Юра зовсім не любив музики. Він проклинав скрипку і школу Беріо, за якою його навчав батько, він не міг годинами стояти перед пюпітром і розучувати гами в той час, коли за вікнами світило сонце, сяяло блакитне море і хлопці з рибальських виселків вудили на білих піщаних косах чорних опецькуватих бичків. Він не вдався в батька, а весь пішов з матір — такий же невгамовний, непосидючий, нестримний. Його завжди тягло кудись з дому, він втікав од скрипки, гам і нудних вправ і чим далі, тим частіше.

Якось по весні, коли скресає крига, хлопчаки бавилися біля водоспаду, який утворювала місцева річечка Кальчик. Гра полягала в тому, що ті, хто був у верхній частині водоспаду, пускали великі крижини, а нижні, найбільш одчайдушні, виловлювали ці крижини, демонструючи тим самим свою надзвичайну відвагу. Юра Соболенко, ясна річ, був унизу. Він упіймав найбільше крижин, і тому, коли зверху шугонула товстелезна глиба зеленого льоду, всі хлопчаки розступилися,

пропускаючи до неї Юрка, бо тільки він міг би вирвати її у несамовитого потоку.

Юра нахилився, вхопивсь за край криги, але вона вислизнула з його рук і вже неслася далі. Тоді він побіг понад берегом, час од часу нахиляючись над водою і роблячи спроби затримати крижину. Ось він майже ліг на неї, і вона зупинилася, почала наближатись до берега, холодна й незграбна. Але раптом льодова глиба пірнула, хлопчик втратив рівновагу — і за шумом водоспаду ніхто не почув ні зойку, ні сплеску маленького тіла об воду, ні тріску крижини, яка розламалась навпіл і вже мчала своїми двома шматками серед піни й бризок прямо в море. Юра теж виринув на мить з води, махнув рукою, потім пірнув, виринув ще раз. Хлопці побігли берегом, кричали, безпорадно вимахували руками, але що вони могли вдіяти? Ще раз покачалася серед водяного ревища чорна крапка Юриної голови — і хлопець зник, його понесло у відкрите море.

— Який жах! — зітхнув агроном.

— На щастя, — говорив далі юнак, — поблизу були рибалки, які, почувши дитячі крики, кинулися на допомогу.

Юру витягли з води ледве живого.

Коли Григорію Матвійовичу сказали, що з його сином нещастя, він кинув лекцію і, навіть не одягаючись, без шапки, побіг через усе місто додому.

Цілий тиждень після цього дрижали у вчителя руки, і він навіть не міг взятися за скрипку.

Всі сподівалися, що тепер Григорій Матвійович вже не буде примушувати Юру вчитися музиці, але всі помилилися. Юра знову стояв

перед пюпітром, знову пиляв смичком по струнах, добуваючи з них звуки, що мали дуже мало спільного з музикою.

Коли б його в той час запитали, чи буде він музикантом, Юра вигукнув би: "Що ви!" Але виявилося, що батько бачив далі, ніж син. З часом Юра полюбив музику, в нього виявилось справжнє обдарування, вже шістнадцяти років він поїхав навчатися до консерваторії, і багато хто пророкував йому блискуче майбутнє.

— То це ви, мабуть, про себе розповідаєте? — ущипливе зауважив брюнет.

— Дослухайте до кінця, коли маєте витримку, — сказав йому юнак і вів далі: — Але ніхто не здивувався, коли Юра, як тільки почалася Вітчизняна війна, пішов добровольцем на фронт. Адже він учився у свого батька, а батько понад усе цінував у людині готовність виконати свій обов'язок перед Батьківщиною.

Григорій Матвійович теж був радий вчинкові свого сина і всім знайомим говорив:

— Чули, мій Юра пішов добровільно на фронт? Піхотинцем! Прекрасний музикант, надзвичайний талант — і простим піхотинцем! Це треба розуміти...

І очі старого батька світилися гордістю за свого сина, він всім давав читати його листи з фронту. Однак листа, в якому Юрині товариші повідомили про його геройську смерть, він не показав нікому і того ж дня зник з міста.

Здавалося б, кому потрібний старий, короткозорий учитель музики, самітний, нещасний, в години великого всенародного нещастя? Де міг знайти він місце для себе в ці тяжкі дні?

Та через деякий час Григорій Матвійович Соболенко з'явився на одній з ділянок фронту.

Він був у військовій формі, з відзнаками старшого лейтенанта, і незабаром весь фронт вже знав цього незграбного й смішного на перший погляд офіцера, скрізь чекали його з нетерпінням і радістю. Бо старший лейтенант Соболенко очолював фронтовий ансамбль.

Ансамбль виступав просто на передових лініях, він давав концерти на вогневих позиціях артилерійських полків, на стоянках танкових частин, в бойових порядках піхоти. Його пісні підбадьорювали наступаючих, надавали снаги тим, хто стомився в тривалих боях, вони розповідали молодим бійцям про незвідану красу першого кохання і нагадували літнім солдатам про рідну домівку.

Соболенко збирав у свій ансамбль найобдарованіших музикантів з усього фронту, він знову не спав ночей, навчаючи своїх вихованців, — і слава його порівнялася з бойовою славою.

В одному артилерійському полку Соболенко знайшов маленького сільського хлопчика, сина полку, Юру Нечипоренка, і вмовив того перейти в ансамбль. Чи може нагадав цей тринадцятилітній хлопчик його загиблого сина, чи сподобалось Григорієві Матвійовичу те, що Юра возив з собою скрипку, просту ялинову скрипочку, яка дісталася йому від батька-партизана, але незабаром всі помітили, що Григорій Матвійович почав ставитися до Юри прихильніше, ніж до інших учасників ансамблю, чого раніше ніколи не робив.

Та ця прихильність керівника ансамблю виявилась надто важкою для маленького хлопчика. Григорій Матвійович став навчати його грати на скрипці, навчати по своїй системі, в порівнянні з якою школа Беріо, що її проклинають всі учні, здавалася іграшкою. Він мучив Юру вдень і вночі, на репетиціях і під час концертів, він не давав йому жодного дня

відпустки, і тим безглуздішим здавалося все це тут, на фронті, де щохвилини якась дурна міна може урвати життя і вчителя, і його учня.

Але Григорій Матвійович був суворим начальником, і ніхто не насмілювався вказати йому на помилковість його вчинків.

Я не буду розповідати вам всього. Скажу тільки, що Юра Нечипоренко не був убитий ні міною, ні кулею, хоч не раз і не два потрапляв під обстріл, не раз і не два виступав там, де рвалися снаряди. Ні, його навіть не поранило. Григорій Матвійович теж пройшов всю війну неушкодженим і лиш наприкінці, в квітні сорок п'ятого року, ворожа куля пробила йому груди, і він довго лікувався в своєму рідному місті.

Після одужання Соболенко став директором музичного училища, а Юра Нечипоренко, як і багато інших учнів Григорія Матвійовича, пішов своїм шляхом життя.

— Банальна історія, — сказав брюнет. — Нічого цікавого. У вашого вчителя, мабуть, і ордена немає. Теж мені герой.

— Голубе, — докірливо подивився на нього агроном, — таких, як ви, й ордени не прикрашують. Їжте краще свій кавун.

— Я вже з'їв, — сказав брюнет і гучно розсміявся.

— І от останнє з цієї історії, — повільно промовив юнак. — Я вже сказав, що в учнів Григорія Матвійовича були різні шляхи в житті. Юрі Нечипоренку пощастило, мабуть, найбільше. Він став відомим скрипалем, його відзначали на багатьох музичних конкурсах в нашій країні й за кордоном, його цілував знаменитий французький скрипаль Жак Тібо, польські друзі називали його другим Венявським. Одним словом, учень Григорія Матвійовича користався славою, завойованою його старим, роботящим учителем.

— У кожного з нас був свій учитель, — розчулено промовив агроном.

— І от уявіть собі: Юра Нечипоренко раптом приїздить в місто, де живе Григорій Матвійович. Він хотів бачити свого вчителя, він задовго до зустрічі уявляв собі, як поцілує натруджені руки Григорія Матвійовича, але в той же час йому було якось соромно, ніяково через те, що от він, такий молодий, такий ще порівняно невправний, став відомим усьому світові, в той час як його вчителя знає тільки оце маленьке сонне місто на березі теплого моря.

Але всі його побоювання пропали, як тільки він побачив Григорія Матвійовича. Той зовсім не постарів і, здавалось, був ще бадьорішим, ніж кілька років тому. Короткозорість в нього змінилася на далекозорість, як це іноді трапляється в старих людей, він не носив вже більше окулярів з товстими скельцями, і очі його сяяли молодо й радісно.

— Ну що ж, — сказав він Нечипоренку, — горджуся тобою, Юро. Ти, може, й забув уже про свого вчителя, але я ще пам'ятаю, як будив тебе вдосвіта і вкладав у твої втомлені руки смичок. Ти тепер лауреат, відомий музикант, але все ж я твій учитель, і ти мусиш ще раз, можливо востаннє, позмагатись зі мною перед людьми, серед яких я прожив усе життя. Ми будемо грати з тобою разом. Згода?

— Звичайно, — відповів йому Нечипоренко.— Як ви скажете, так і буде, Григорію Матвійовичу

На цей не зовсім звичайний концерт зійшлося стільки людей, що невеличкий зал місцевого театру не вмістив і їх половини.

Першим виступав Нечипоренко, — так схотів Григорій Матвійович. Ну, лауреат грав так, як мусить грати лауреат — не гірше й не краще, вітали його, як вітають у нас лауреатів — щиро й бурхливо.

Але ось одлунали останні оплески. Нечипоренко зійшов зі сцени, сів у першому ряді і тим самим перетворився з виконавця в звичайного слухача.

Сусіди півголосом радили Нечипоренкові при появі на сцені Григорія Матвійовича підвестися з свого місця і, стоячи, зааплодувати: хай всі присутні в залі відзначать цей прояв пошани учня до свого вчителя і теж достойно зустрінуть старого музиканта.

Завіса довго не одкривалася. Коли ж нарешті вона розсунулася і Нечипоренко рвучко підвівся з свого стільця, він побачив таке, від чого в нього перехопило подих.

На сцені, вишикувавшись у п'ять рядів по вісім чоловік в кожному ряду, стояло сорок ще зовсім юних музикантів — хлопчиків і дівчаток — з скрипками в руках. В білих сорочечках і в білих блузках, з червоними піонерськими галстуками, вони стояли тихо, непорушне і всі дивилися на свого вчителя Григорія Матвійовича, який скромно притулився десь збоку.

За спиною Нечипоренка немов пронеслося якесь велике зітхання, прошумів зал: то встали всі присутні. Ще мить — і мертву тишу розбив сплеск чиїхось долонь, і шалені, нестримні овації загриміли в приміщенні.

Учитель переміг навіть без гри.

Та він не хотів легких перемог — не для того ж він усе життя йшов назустріч труднощам.

Коли в залі врешті запанувала тиша, Григорій Матвійович точним коротким рухом затиснув скрипку під підборіддям. Сорок скрипок тієї ж миті теж були затиснуті між ніжними рожевими підборіддями і червоними, як мак, галстуками. Найбільший причепа не міг би зробити

жодного зауваження, побачивши цих юних музикантів. Центр ваги тіла — на ліву ступню, лікоть лівої руки — навпроти серця, гриф затиснутий великим пальцем, щоб не лягав на долоню — все так, як у найбездоганніщих маестро.

Потім Григорій Матвійович ледь помітно кивнув головою, і сорок смичків, мов сорок білих шабель, блиснули в повітрі й вдарили по струнах, і струни заплакали, немов злякалися, що от їх зараз перетнуть ці білі шаблі, а потім засміялися своїй силі й міцності і заспівали пісню, прекрасну й широку, як море.

Нечипоренко слухав до того багато прославлених квартетів, секстетів, був присутній на концертах, де виступали так звані унісони, але так він бачив уперше.

Це було торжество життя старого вчителя, торжество людської праці, це було те, що називають великим і хвилюючим словом — безсмертя...

Юнак замовк, і стало чути, як гудуть на автостраді далекі машини.

Брюнета за столиком вже не було. Він зник непомітно і тихо, немов боявся, що його затримають і примусять дослухати до кінця історію про людину, таку не схожу на нього.

Агроном якийсь час пильно дивився на юнака, потім запитав:

— А ви, пробачте за цікавість, не той самий Юра Нечипоренко?

— Яке це має значення? — усміхнувся юнак. —Я учень Григорія Матвійовича — хіба цього не досить?